

KALKINMA AJANSLARININ İDARİ ÖRGÜTLENMESİNİN İKTİSADİ GELİŞMEYE ETKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Dr. Öğr. Üyesi Yahya Can Dura¹

ÖZET

Bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarının artma eğilimi içine girdiği dünya ekonomilerinde, küresel çapta yaşanan bu sorunun önlenmesi amacıyla yeni bir araç ve etkin bir kurum olarak kalkınma ajansları hayata geçirilmiştir. Kalkınmayı yerel ölçeğe ve bölgelere indirgeyen bu kurumlar, amaçları, mali kaynakları ve organizasyonel yapıları ile Avrupa ve Türkiye’de güçlü bir kalkınma, gelişme ve büyüme aracı olarak kullanılmaktadır. Kendine özgü kurumsal örgütlenmesi ile ajanslardan beklenen faydanın, bu kurumlara tahsis edilen kamu kaynaklarıyla uyumlu olması toplumsal faydanın en çoklanması açısından büyük önem arz etmektedir. Bu çalışmada yaklaşık 18 yıllık bir uygulama geçmişi bulunan kalkınma ajanslarının cari organizasyonel yapısı içinde Türkiye’nin ekonomik gelişimine katkısı ve bu bağlamda makro iktisadi parametreler üzerindeki etkisi analiz edilmiştir. Ulaşılan sonuç 26 düzey 2 bölgesinde faaliyet gösteren kalkınma ajanslarının 2004 yılından 2020 yılına uzanan dönem içerisinde özellikle kişi başına düşen millî gelir, gayrisafi yurt içi hasıla ve istihdam oranları parametreleri itibarıyla bölgelerarası dengesizliği kapatmada etkili olmadığını göstermektedir.

ABSTRACT

In world economies where interregional development disparities tend to increase, development agencies have been put into practice as a new tool and an effective institution in order to prevent this global problem. These institutions, which reduce development to local scale and regions, are used as a powerful development and economics growth tool in Europe and Turkey with their aims, financial resources and organizational structures. It is important in terms of maximizing the social benefit that the benefit expected from the agencies with their unique institutional organization is compa-

¹ İstanbul Gelişim Üniversitesi, İİSBF Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü, ycdura@gelisim.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5662-7748

tible with the public resources allocated to them and spent. In this study, the contribution of development agencies, which have approximately 18 years of experience, to Turkey's economic development within the current organizational structure and in this context, its impact on macroeconomic parameters has been analyzed. The conclusion reached is that the development agencies operating in 26 Level 2 regions were not effective in closing the interregional imbalance, especially in terms of per capita national income, gross domestic product and employment rates parameters between 2004 and 2020.

GİRİŞ

Liberal ekonomi paradigmasının önemli iddialardan biri "kalkınma iktisadi"nın iflas etmiş olduğunun kabulüdür. Ülkeler kalkınma sorunsalı üzerine çaba sarfetmek yerine serbest piyasa ekonomisi modelini yerleştirme gayreti içine girmeliydiler ve esasen liberal ekonominin etkisi altında böyle de yapmışlardır. Fakat bu durum önemli bir çelişkiyi de içinde barındırmaktadır. Bu modelin sahibi gelişmiş ülkeler, kalkınma-sanayileşme-gelişme serüvenlerinde liberal politikalar uygulamış değildirlere, aksine en katı korumacı, devletçi uygulamalara imza atarak şu andaki konumlarına ulaşmışlardır. Özellikle 1980'li yıllarla birlikte etki alanını arttıran liberal politikalar, günümüzde, gelişmekte olan ülkeler için tatmin edici sonuçlar alınmasına vesile olamamıştır. Dolayısıyla sorunun adı değişmemiştir: Nasıl kalkınacağız?, Gelir dağılımı nasıl düzeltilecek?, Bölgelerarası gelişmişlik uçurumu hangi mekanizmalarla kapatılacak?

Yaşadığımız dünyada kıtalar, ülkeler ve bölgeler arasında olanca hızıyla açılan gelişmişlik makası, liberal (kapitalist) ekonomi modelinin belli açılardan değişime uğramasına ve uygulama boyutunda kalkınma, gelir dağılımının düzeltilmesi gibi hususların da öneminin artmasına neden olmuştur. Liberal (kapitalist) ekonominin bir kurumu olarak adlandırılabilen kalkınma ajansları da bir yönüyle bu kapsamda değerlendirilebilir.

Amerika Birleşik Devletleri'nde, Brezilya'da ve Avrupa'nın diğer birçok ülkesinde özellikle son çeyrek yüzyılda kurulan ve hâlen faaliyetlerini sürdüren birçok kalkınma ajansı, hızlı kalkınmak, bölgelerarası gelir farklılıklarını kapatmak ve bazı kamu hizmetlerinin sunumunu sağlamak gibi amaçlar için hayata geçirilmiş araçlardır. Bölgesel kalkınma politikalarında yeni bir adım olarak düşünebileceğimiz kalkınma ajanslarını kuşkusuz sadece iktisadi yönden değerlendirmek mümkün değildir. Bu organizasyonlar, küreselleşme sürecinden beslenen bölgeselleşme için küresel bir model ve günümüzde yaygın

olarak kullanılan yönetişimin şekillendirdiği bir araç olarak kapitalist sisteme monte edilmiştir. Bu yönüyle konunun bilimsel olduğu kadar, ideolojik bir veçhesi de vardır. Zira belli bir ekonomik-siyasal sistemin aracı olan kalkınma ajanslarının özellikle geçiş ekonomilerinde ve gelişmekte olan ülkelerde önerilmesinin, hatta çeşitli fonlardan yararlanılması ve çeşitli birliklere üyelik noktasında bir şart olarak getirilmesinin gerisinde farklı amaçların da yatması olası gözükmemektedir.

Kalkınma ajansları yüzeysel bir tanımlamayla, toplumu oluşturan çeşitli kesimlerin temsil edildiği karma bir yapıya sahip, merkezin etkisinin zayıf olduğu, yerel dinamikleri öne çıkartarak bölge kalkınmasını sağlamaya çalışan ve bunu da bölgeyi bir yatırım merkezi yaparak gerçekleştirme gayreti içinde olacak araçlar olarak mütalâa edilebilir. Türkiye'nin bu araçlarla tanışması ise Avrupa Birliği'ne (AB) üyelik süreci ile birlikte gerçekleşmiştir. Türkiye'de uygulanan bölgesel politikaların AB müktesebatı ile uyumlaştırılması zorunluluğu Kalkınma Ajanslarının bölgesel kalkınma politikası aracı olarak Türk planlama faaliyetlerine dâhilini gerektirmiştir.

2004 senesinde Türkiye'deki ilk uygulamasını gördüğümüz ve gelinen noktada Türkiye'nin 26 düzey 2 bölgesinde yaklaşık 18 yıldır faaliyet yürüten kalkınma ajansları, organizasyonel yapıları ile acaba amaçlarına ne ölçüde ulaşmıştır?

Bu çalışma Türkiye'de kalkınma ajanslarının idari yapılanmasının ve yürüttüğü faaliyetlerin etkilerini, özellikle iktisadi gelişme ve büyüme perspektifinden ortaya koymaya çalışacaktır. İlk olarak bölgesel ve iktisadi gelişme paradigması değişikliği sorunsalı ele alınacak ve buradan hareketle kalkınma ajansları ve bunun organizasyonel yapısı tahlil edilecektir. Kalkınma ajanslarının idari örgütlenmesinin iktisadi gelişmeye ve büyümeye katkısı ise son bölümde Türkiye pratiği üzerinden güncel veriler ve analizler ışığında ele alınacaktır.

1. BÖLGESEL VE İKTİSADİ GELİŞMEDE PARADİGMA DEĞİŞİKLİĞİ

Bölgesel gelişme olgusunun dünya ülkelerinin gündemine oturduğu dönem II. Dünya Savaşı sonrasına denk düşer. İktisadi ve sosyal kalkınma sorunlarının mekânsal boyut kazanması ve bu bağlamda bölge eksenli politikaların canlanmaya başlaması hızlı sanayileşme sürecinin bölgesel gelişmişlik farklılıklarını hızlandırmasıyla paralel gerçekleşmiştir. Esasen bölgesel politikalar

ve bölge planlaması, 1950’li yıllarda yıldızı parlayan “kalkınma iktisadı” çerçevesinde gündeme taşınmıştır. Sosyal refah devletinin köklerini oluşturan müdahaleye dayalı merkez eksenli kalkınma politikaları, ekonomik büyümenin sağlanması ve sürdürülmesinde kamu yatırımlarına rol vermekte ve kamunun teknik ve altyapı yatırımlarını gerçekleştirmesini savunmaktadır. Fakat bu yatırımlar için gerekli olan sermaye-kaynak kıt ve bu kıt kaynakların rasyonel kullanımı zorunluluğu, yatırımın en doğru yerde yapılmasını gerektirmektedir. Bölgesel dengesizliklerin giderilmesi noktasında hayata geçirilecek ve bölgesel düzeyde yapılacak yatırımlar bir bölge politikasının ve yine bölgesel bazlı organizasyonel yapıların varlığını zorunlu kılmaktadır. Bu politikaların ise maliyeti yüksektir. Maliyeti azaltıcı politikaların geliştirilmesi ve bölge düzeyinde gerçekleştirilecek yatırımların etkinliğini artırmak kalkınmacı geleneksel modelin temel düşüncelerinden biri olmuştur. “bölge bilimi”nin ortaya çıkması ve gelişimi, yine bu bağlamda bölge planlama yöntemlerinin, tekniklerinin belirlenmesi bu dönemin ürünleri olarak karşımıza çıkıyor. 1950’lerden 70’li yıllara uzanan kalkınmacı dönemin akılcılık paradigması mekânsal örgütlenmenin şekillenmesinde ana unsur olmuş ve ulusal ekonominin planlanmasına ilişkin çalışmalar yine bu dönemde bölge planlamasını hep canlı tutmuştur (Eraydın, 2004). 1970’li yıllara kadarki bölge planlaması yaklaşımları ülkelerin kendilerine özgü, sosyal, ekonomik, siyasal ve kültürel yapılarına göre şekillenmekle birlikte, bu politikaların ortak amacı rasyonel kaynak kullanımı, ekonomik yararın arttırılması ile ortaya çıkan bu yararın bölgeler arasında adil bir biçimde dağılımının sağlanması olmuştur (Devlet Planlama Teşkilatı – DPT: 2000: 9-10).

Bu geleneksel kalkınma ve bölge yaklaşımlarının 1970 sonrası dönemde önemli ölçüde değişime uğradığını ifade edebiliriz. 1970’lerin ekonomik kriz ortamı ve küreselleşme sürecinin içine girilmesi kalkınma ve bölge politikalarının kabuk deşirmesine, çok daha farklı bir forma bürünmesine neden olmaktadır.

Küreselleşme ve bölgeselleşme eğilimleri, fordist üretim tarzından post fordist üretim tarzına doğru geçiş ve postmodernizm akımının etkileri son dönemlerde bölge kavramını tartışmaya açmış ve geleneksel kalkınma yaklaşımının bölge kavramı değişime uğramıştır (Devlet Planlama Teşkilatı – DPT, 2000: 7-20). Coğrafi koşullar, kültürel ve tarihî birikimler, toplumsal ve hukuksal yapılarıdaki farklılıklar bölge kavramının üzerine düşülmesine, geliştirilip, irdelenmesine neden olmuştur (Arslan, 2005: 277). Yeni bölge kavramı yerel motiflerle çevrelenmiş, yerele dayalı, dış ilişkileri olan ve sınırları değişken birimler olarak adlandırılmaktadır. Burada bölgeyi oluşturan yerel dina-

miklerin ekonomik kalkınmada ve bölgesel gelişmede itici gücü öne çıkarılmaktadır. Esasen yerelin, yerel yönetimlerin etkinliğinin artması da kitle üretiminden esnek üretime geçişin bir sonucudur. Üretim yöntemindeki bu değişim bölgesel kalkınma yaklaşımlarının yerel eksenli bir şekilde değişiminde etken olmuştur. Küreselleşme sürecinin ortaya çıkardığı bir kavram olan postmodernist anlayış da bizzat bu sürecin yerellik boyutunu güçlendirici etkiler yaratmıştır. Yeni bölge politikalarının şekillenmesinde postmodernizmin yerel kimlikleri, çoğulculuğu ve katılımcılığı öne çıkartması önemli bir rol oynamıştır. Bununla birlikte ülkelerin salt genel büyümenin sağlanması değil, sağlanacak büyümenin mekânsal olarak nasıl dağıtılacağı şeklindeki bir sorsunsel üzerine cevap arayışları da bölgesel gelişme politikalarını etkilemiştir (Devlet Planlama Teşkilatı – DPT, 2000: 7-20).

Geleneksel kalkınma anlayışında en önemli kavramlardan biri olan “görelili üstünlük” günümüzde yerini “sürdürülebilir rekabet gücü”ne bırakmıştır. Buradaki rekabet ise kuşkusuz bölgeler arasındaki rekabettir. Yeni süreçte devletin konumu da yeniden tanımlanmış ve devlet organının müdahale fonksiyonu yerini destek ve yönlendiriciliğe bırakmıştır. Böyle bir anlayış ise devlet kurumunun bölgesel politikalarda, bölgesel gelişmedeki sorumluluğu hususunun yeniden tanımlanmasına neden olmuştur. İşte “yeni bölgecilik” olarak adlandırılan yaklaşımın nüvesini bu süreç oluşturmuştur. Bu yaklaşım, toplumu oluşturan bütün kesimlerin (kamu, özel sektör, sivil toplum kuruluşları vb.) bölge içinde saptanmış birtakım amaçlar noktasında vizyon belirlemelerini, politikalar oluşturmalarını ve ortak projeleri gerçekleştirmelerini içermektedir (Eraydın, 2004: 128). Günümüzde egemen olan kalkınma yaklaşımında yerel boyutta toplumu oluşturan çeşitli unsurların karşılıklı etkileşimine, iş birliğine dayalı sinerji ön plandadır (Demirtaş, 2004: 251).

Geleneksel yaklaşım ile günümüzdeki bölge politikalarına ilişkin yaklaşımlar arasında amaçlar, karar verme-uygulama sürecinin yapısı, politika araçları, siyasal ortam ve sorumluluk ile uygulamacı kurumlar açılarından birçok farklılık söz konusudur. Geleneksel politikalar, eşitlikçi ve sosyal yönü daha ağır basan ve bölgelerarası gelişmişlik farklarının kapatılmasına odaklanmış iken yeni bölgesel politikalarda rekabet unsuru öne çıkmakta, büyüme de içsel dinamiklere dayalı biçimlenmektedir. Yine geleneksel yaklaşımda merkezin karar alma tekeli, yeni yaklaşımlarda bölgesel ve yerel düzlemde karar odaklarının sisteme dâhili ile kırılmıştır. Ayrıca ulusal politikalar eksenli siyasal ortam yeni dönemde yerini buna ek olarak bölgesel ve yerel politikaların ağırlıklı olduğu bir siyasal ortama bırakmıştır. Bölgesel politikaların ve bu bağlamda bölge planlamasının uygulayıcı kurumları geleneksel yaklaşımda

merkez iken yeni bölgesel yaklaşımda farklı türde yarı özerk birimler olmuştur.

Küreselleşme sürecinin etkisiyle yerelleşme ve kentsel ekonomiler olgularının öne çıkması bölge planlaması konusunun yeniden gündeme gelmesini sağlamıştır (Sarica, 2001: 154). Peki, günümüzde bölge planlaması nasıl algılanmaktadır?

Bölge planlaması, “...çeşitli kaynakların (doğal kaynak, iş gücü, teknoloji, bilgi üretimi/kullanımı, sosyal-fiziksel-ekonomik altyapı vs.) ülke coğrafyası üzerinde dengesiz dağılımı, toplumun tarihsel, fiziksel, yapısal ve örgütsel özelliklerindeki farklılıklar nedeniyle ortaya çıkan mekânsal problem ve potansiyel alanların fiziksel ve sosyo ekonomik bütünleşmesi için yapılan çalışmalar bütünüdür” (Poroy, 2004: 11). Bölgenin ekonomik ve sosyal yönlerden koordine edilmesi olan bölgesel planlamada mekân, akılcıl şekilde düzenlenmekte ve donatılmaktadır (Arslan, 2005: 278). Bölge planlamasında sorun dengesiz bir dağılım gösteren kıt kaynakların tahsisi hususudur. Bununla birlikte birçok nedenden ötürü toplumu oluşturan bölgelerin birbirlerinden farklı özellikler gösteriyor olmasının ortaya çıkardığı sorunlar ile yine bu bölgeleri bir şekilde birbiri ile etkileşime sokacak, ilişkileri geliştirecek ortamın yaratılması çalışmaları bölge planlaması denilen disiplinin genel çatısını oluşturmaktadır.

Esasen bölgesel planlamanın en önemli özelliği ulusal planları tamamlayıcılığıdır. Bölge planları, yerel bazdaki yatırım etkisi dinamiğini kullanarak ortak bir sinerji yaratır ve böylece ulusal planları tamamlar (Aktakas, 2004: 97-98). Ulusal planlar ise bölgesel planlar arasında uyum, eşgüdüm ve denge sağlamakta olup, ulusal planlar ile bölgesel planlar karşılıklı etkileşim içerisindedir (Devlet Planlama Teşkilatı – DPT, 2000: 10).

Yerel öncelikleri, ihtiyaçları öne çıkartan, ulusal planları tamamlayıcı bir fonksiyon arzeden, bölgesel rekabeti ve yine çeşitli coğrafyalar arasındaki gelişmişlik farklılıklarını bütün bu süreç sonunda ortadan kaldırmayı amaçlayan bölge planlarının başarısı için neler gerekmektedir?

Bölge planlarının genel planlama sistemi içerisinde kurumsallaşabilmesi için tüm ülkeyi kapsayıcı şekilde ve sürekli bir niteliğe sahip olmaları gerekmektedir. Küresel çapta yaşanan gelişmelere ve yine ortaya çıkan eğilimlere kolayca uyum gösterebilecek bir esnekliğe sahip olması gereken bölge planları aynı zamanda ülkenin özgün koşullarına ve bölgenin kendine has sorunlarına çözüm bulacak bir yapıda şekillendirilmelidir. Kapitalist sistemin rekabeti öne çıkartan doğası içerisinde bölgelerin sermaye çekme yarışı içerisine girme zorunluluğu, bölge planlamasının da bu noktada politika ve önlemler geliştire-

rilmesi göreviyle donanmasına neden olmuştur. Ancak bölge planlamasının rekabeti geliştirici araçları yanında ulusal kalkınmanın da dengeli sağlanmasında ve alt-üst ölçekli planlar arasında bağlantıların kurulmasında aktif roller üstlenmesi zorunludur, zira salt rekabete dayalı politikalarla bölge sorunlarının çözümü mümkün değildir. Bu sorun özellikle bölge planlamasının kurumlaşmadığı, bölgelerarası gelişmişlik farkının yüksek olduğu, ekonomik-sosyal gelişme sorunları yaşayan ve alt-üst ölçekli planlar arasında hedef ve uygulama bütünlüğünün sağlanamadığı az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından dikkate alınmalıdır. Bu noktada bölge planlarının özellikle bu ülkelerdeki başarısı yeni bölgesel politika ve araçların yanı sıra bölge planlarının geleneksel planlama anlayışının hedeflerini kapsar nitelikte olması ile mümkündür (Aktakas, 2004: 98).

1950'lerin geleneksel planlama anlayışı, 1980 sonrasında küreselleşme sürecinin yarattığı yeni ekonomik, toplumsal ve siyasal atmosferin etkisiyle sarsılmış ve yerini merkezinde yerel aktörlerin bulunduğu, rekabetin, sermaye ilişkilerinin ve ticari düşüncenin ön plana çıktığı bir planlama paradigmasına bırakmıştır. Ağırlıklı olarak bölge planlaması olarak karşımıza çıkan bu yeni modelin getirdiği en önemli kurum, en kritik organizasyonel-idari yapı ise "Kalkınma Ajansları"dır.

2. BÖLGESEL VE İKTİSADİ GELİŞMEDE YENİ BİR KURUMSAL YAPI: KALKINMA AJANSLARI VE ORGANİZASYONEL YAPISI

Bölgesel ve yerel ölçekte örgütlenmiş yarı özerk organizasyonlar olarak tanımlanan kalkınma ajansları, siyasal otoritenin desteği altında kurumsal açıdan yarı otonom bir yapıya sahiptir (Roberts ve Lloyd, 2000: 75). Bu yapılar, toplumsal amaçlarla donatılan, özel kanun ve yönetmeliklere dayalı, sorumlu oldukları bölgelerdeki taraflar arasında sinerji yaratmaya odaklı kalkınma kurumlarıdır (Avaner, 2005: 242-243). Ajanslar, kurumsal anlamda yarı otonom bir özellik taşımakta ve özellikle yerli firmaların teşvik edilmesi üzerinden aksiyon almaktadır (Halkier vd., 1998: 343-345).

Kalkınma ajanslarının ilk örneği 20.yy.'ın ikinci çeyreğine kadar uzanmaktadır. Bu kapsamda ABD'deki Tennessee Valley Authority ilk kalkınma ajansı yapılanması olarak görülmektedir. 1933 senesinde kurulan bu ajans, ülkenin yoksul sekiz güney eyaletinin kalkınmasına ve bu bölgelere düşük maliyetli elektrik sağlanmasına odaklanmış ve bu amaçla faaliyet göstermiştir.

Tennessee Nehrinin doğal kaynaklarının gelişmesi, korunması ve rasyonel bir biçimde kullanılması noktasında için geniş çaplı planlama aksiyonlarına girişmiştir (https://www.usa.gov/federal-agencies/tennessee-valley-authority, Erişim Tarihi: 15.01.2022). ABD'deki bu ilk örneğin ardından Güney İtalya'daki 1954 senesinde oluşturulan Mezzogiorna ve Vanoni Planı, Brezilya'daki Sudene, Kolombiya'daki Oriente, İspanya, Fransa, Almanya, İskoçya, Galler ve Hindistan'da uygulamaya konulan bölgesel kalkınma programları ve bu programların uygulanması için hayata geçirilen idari yapıların kalkınma ajansları için ilk primitif örnekler olduğu ifade edilebilir (Avaner, 2005: 244). Ajanslar bu ülkelerde, belirlenen kalkınma politikaları ve eylem stratejileri kapsamında özellikle iktisadi ve toplumsal olarak kırsal alanların, kent yaşamındaki standartlara ulaşması için etkili bir araç olarak düşünülmüştür (Salvador, vd. 2000: 3).

Kalkınma Ajanslarının ABD'den sonra yoğun olarak görüldüğü ve olgunlaştığı coğrafya, Avrupa'dır. Bunun başlıca nedeni, II. Dünya Savaşının Avrupa'yı olumsuz şekilde etkilemesi ve bu coğrafyada bölgelerarası gelişmişlik farklarının büyük boyutlara ulaşmasıdır (Devlet Planlama Teşkilatı-DPT, 2000: 173). 1990'lı yıllarda ise Avrupa'nın orta ve doğu bölgelerinde yine kalkınma ajansı uygulamalarının ağırlığının arttığı görülmüştür. Özellikle Doğu Bloku ülkelerinde, politik ve iktisadi yönlerden bir sistem değişikliği gerçekleşmiş olup, sermaye birikimini arttırmak, gelişmişlik farklarını kapatmak gibi sebeplerle yoğun bir şekilde kalkınma ajansı yapılanmasına gidildiğine tanıklık edilmektedir.

Gelinen noktada ise farklı yapılarda olmakla beraber, ana amaç bakımından bölgesel ve yerel kalkınmaya odaklanmış, bölgesel ve yerel iktisadi dinamiklerle iş birliği içinde, hem ekonomik hem de insani gelişmişliği tabana yayma gayesiyle donatılmış kalkınma ajansı örgütlenmesinin, çoğunlukla Avrupa'da olmakla birlikte yaygın bir kalkınma ve gelişme aracı olduğu görülmektedir.

İktisaden fordizmden post-fordizme, yönetmel olarak ise merkezizetçilikten ademi-i merkezizetçi anlayışa geçişle birlikte bir yandan kitlesel üretimden esnek üretim anlayışına doğru bir süreç başlarken öte yandan da öz kaynak ve yerel girişimciliğin öne çıktığı küçük ve orta boy işletmeler (KOBİ) etrafında şekillenen bir kalkınma ve gelişme stratejisi uygulamaya alınmıştır. Bu işletmelerin yıkıcı rekabet koşullarına adaptasyon kabiliyetleri, iktisadi gelişme ve büyümede onlara öncü roller verilmesine neden olmuştur (Ataay, 2005: 16-17). Bu itibarla kalkınma ajanslarındaki idari yapılanma ve amaçlar seti

ağırlıklı bir şekilde KOBİ'lere destek mekanizmalarını önceleyecek şekilde kurgulanmıştır.

Kalkınma Ajanslarının genel özellikleri, türleri-yasal statüleri ve organizasyonel yapısı, Dünya uygulamaları-pratiği esas alınarak aşağıda özetlenmektedir.

Genel Özellikleri: Faaliyet alanlarını istatistiki olarak sınıflandırılan bölgeler oluşturmaktadır. Ajanslar, coğrafi olarak birbirlerine yakın, benzer toplumsal ve ekonomik özelliklere sahip bölgeler baz alınarak kurulmaktadır. Örgütlenmelerinde tabandan tavana ve yarı-özerk bir nitelik bulunmaktadır. Böylece çabuk karar alabilme, bürokratik süreçlerden ve politik etkilerden uzaklaşma imkânı elde edilmiş olmaktadır. Aynı zamanda kalkınma ajanslarının, uzun vadeli hedefleri için istikrarlı bir örgütsel yapı ve yönetim gerekliliği de bu şekilde daha rahat karşılanabilmektedir.

Türleri ve Hukuki Statüleri: Ajanslar kuruluş amaçları itibarıyla farklı şekillerde sınıflandırılabilir. Kuruluş amaçlarında ağırlıklı olarak sorumlu oldukları bölgeye yatırımcıları çekme gibi bir gaye varsa bu ajanslar örgütsel anlamda küçük teşkilatlardır. Avrupa'daki ajansların önemli bir bölümü bu niteliktedir. Fakat ajanslar, aynı zamanda bölgesel gelişme, iktisadi büyüme ve genel anlamda bölgesel kalkınma gibi amaçlar setine de sahip ise bu tür ajanslar için kuvvetli-güçlü ajanslar sınıflandırması yapılmaktadır. Bunların teşkilat yapıları da hedefleri bağlamında daha komplikedir. Alt yapı çalışmalarının yürütülmesi, araştırma ve geliştirme faaliyetleri, teknoloji transferi, çevre problemleri ile mücadele, kentleşme, istihdam gibi birçok alanda etkin faaliyet yürütülmesini mümkün kılacak bir organizasyonel yapıya sahiptirler (Devlet Planlama Teşkilatı – DPT, 2000: 175-176). Bir diğer sınıflandırma ise stratejik, genel operasyonel, sektörel ve dış yatırım başlıkları kapsamında yapılabilmektedir. Ajanslar, kurucu otorite itibarıyla da sınıflandırılabilir. Bu durumda, ajansların merkezi hükümetlerce, yerel yönetimlerce, yerel-bölgesel yönetimlerce veya kamu özel ortaklığı şeklinde örgütlenmiş olması mümkündür.

Ajanslar, hukuki statü açısından farklılık taşımakla beraber, temelde özel hukuk hükümlerine tabidirler. Kalkınma ajansları, "...yarı özerk kamu şirketleri, özel hukuka tabi kamu kuruluşları, belediyeler arası ajanslar, vakıflar, kamu-özel sektör şirketleri, limited şirketler, özerk örgütler, kâr amacı gütmeyen kuruluşlar vb. olarak kurulabilirler" (Özdemir, 2006: 5).

İdari Yapı-Teşkilat: Bölgesel gelişme ve kalkınmanın modern bir aracı olan Kalkınma Ajansları günümüzün yeni yönetim paradigmasına uygun şe-

kilde kurgulanmış bir organizasyonel örgüt yapısına sahiptir. Bu yeni yönetim paradigmasında girişimcilik boyutu ağır basmakta ve bu yönüyle de önemli ölçüde özel sektör ve sivil toplum girişimlerinin oluşturduğu bir kurumsal yapı özelliği göstermektedir. Yasal statüleri itibarıyla yarı-özerk bir özellik gösteren kalkınma ajanslarında, örgütlenme şekilleri de ikili bir yapı oluşturmaktadır: Yasal yapı ve komiteler.

Yasal yapı; genel kurul, yönetim kurulu, denetim kurulu ve genel müdür-genel sekreter gibi unsurlardan oluşmaktadır. Komiteler; yatay örgütlenme modeline uygun bir şekilde uzman ve teknik personelden müteşekkildir. Burada farklı sektörler kapsamında çalışma grupları ve teknik komiteler oluşturulmaktadır.

Kalkınmanın çok boyutlu doğası ve kalkınma ajanslarının da bölgesel-yerel ölçekte gelişme, gelişme farklılıklarını azaltma ve ekonomik büyümeyi sağlama amaçları organizasyonel örgütlenme biçimlerini doğrudan etkilemektedir. Bu kapsamda özellikle genel kurul veya kalkınma kurulu kademelerinde çok aktörlü ve çok sesli bir kurgu söz konusudur. Burada kumu kurum ve kuruluşları, özel kesim temsilcileri, sivil toplum örgütleri, üniversiteler ve yerel yönetimler şeklinde özetlenebilecek geniş bir yelpazeden temsilcileri kapsayan bir yapı bulunmaktadır. Genel kurul ya da kalkınma kurulu gibi farklı isimlerle nitelenen bu yapılar, idari açıdan ajansların en üst organını oluşturmaktadır. Yasal yapının diğer bir unsuru olan yönetim kurulu ise ajansın karar organı olarak işlen görmekte, genel kurulda ilkesel olarak belirlenen bölgesel gelişme politikalarını ve stratejilerini ayrıntılandırma ve bu politikaları hayata geçirme görevlerini üstlenmektedir. Buradaki temsil, merkezi hükümet, yerel yönetimler ve ticaret dünyasından oluşan farklı kesimlerden müteşekkildir (Güneşer Demirci, 2005: 186). Yönetim kurulları, ilk ajans örneği olan TVA ile Brezilya'daki Sudena pratiğinde görüleceği üzere merkezi yönetim tarafından teşkil edilmektedir. Bu örneklerde yönetim kurulları merkeze karşı sorumludur. Avrupa'daki ajanslarda ise yerel yönetimlerin ağırlıklı olduğu ve yerel yönetim kuruluşlarına karşı sorumlu olunan bir yapı kurulmuştur (Devlet Planlama Teşkilatı-DPT, 2000: 175). Yasal yapının son unsuru ise Genel Müdür/Genel Sekreterlerdir. Ajansın kurumsal anlamda icra organı Genel Müdürlük ya da Genel Sekreterliktir. Buradaki sorumluluk ise doğrudan karar organı olan yönetim kuruluna karşıdır.

Amaçlar, Hedefler ve Faaliyetler: Kalkınma ajanslarının amaç-hedef ve faaliyetleri, ağırlıklı olarak bölgesel ölçekteki iktisadi ve sosyal gelişmeye odaklıdır. Uzun dönemli kalkınma hedefleri tespit etmek, bölgesel gelişme

planları hazırlamak ve uygulamak, bölge politikalarını belirlemek, plan ve politika hedeflerine uygun bir şekilde bölge ekonomisini canlandırmak, yerel potansiyeli tespit etmek ve bunu geliştirmek, bölgesel gelişmeye çok aktörlü ve boyutlu bir şekilde yaklaşmak ve bu bağlamda da toplumun tüm kesimlerini bir araya getirmek, iş birliğini geliştirmek, katılımcılığı sağlamak, bölgenin rekabetçi gücünü tespit etmek, teknoloji transferi için uygun bir zemin oluşturmak, KOBİ'ler üzerinden yatırım, üretim ve istihdam ortamını desteklemek ve yükseltmek, bölgenin tanıtımını yapmak ve böylece yatırımcıları bölgeye çekmek, yatırım ve proje danışmanlığı vermek, bölgedeki girişimcilere ve aday girişimcilere eğitim imkânı sunmak, teşvik mekanizmalarını hayata geçirmek, proje hibe destekleri vermek, altyapı yatırımlarına mali imkânları ölçüsünde destekler sunmak (Dura, 2007: 141-171).

Bütçe ve Finansal Kaynaklar: Ajanslar, kamu kaynakları ve birtakım özel fonlarla finanse edilmektedir (Özen, 2006). Kamu kaynakları merkezi yönetim veya bölgesel ya da yerel yönetimlerin bütçesinden karşılanabilmektedir. Mali kaynaklar İspanya'daki ajanslarda karma yani hem merkezi hem de bölgesel nitelikte iken Avustralya'da sadece merkezi hükümet bütçesinden ayrılan paylardan karşılanmaktadır. Ajansların kamu kaynaklarının orijini aslında ülkenin idari ve politik yapılanmasının bir yansımasıdır (Aktakas, 2004: 108).

Ajansların mali kaynakları genelde merkezi bütçeden ayrılan paylar şeklinde belirlenmektedir. Bu kapsamda bir yıl içinde toplanan vergi gelirlerinin belirli bir oranı doğrudan kalkınma ajanslarının bütçesine aktarılmaktadır. Bölgesel ya da yerel yönetim bütçelerinden oluşan mali kaynaklarda da benzer bir yöntem uygulanmaktadır. Özel fonlar ise uluslararası ticaret örgütleri ya da bölgesel iş birliği örgütlerinden sağlanan kaynaklardır. Avrupa Birliği ve Dünya Bankası bu kapsamda kalkınma ajanslarına ciddi fon desteği sağlamaktadır. Bu fonlar üye veya aday ülkelere verilen yapısal uyum fonlarının kullanılması şeklinde tahsis edilmektedir. Bunlar, Avrupa Bölgesel Kalkınma Fonu, Avrupa Sosyal Fonu, Avrupa Tarımsal Garanti ve Yönlendirme Fonu ile Balıkçılık Yönlendirme Mali Aracı olarak belirtilebilir. Ayrıca, Avrupa Yatırım Bankası kredileri ile fakir bölgelerde küçük işletmelerin desteklenmesi, altyapılarının geliştirilmesi, çevrenin korunması ve halkın yaşam kalitesini yükseltmesi amacıyla çeşitli fon kaynakları tahsis edilmektedir (Dura, 2007: 153-154). Özellikle Avrupa Birliği etki alanındaki bölgesel gelişmişlik farklılıklarının azaltılmasına ve homojen bir gelişme ortamı yaratmaya büyük önem vermektedir. Bu noktada ise kalkınma ajanslarını önemli bir araç olarak görmekte ve ülkeler arasındaki rekabeti geliştirmek, sürdürülebilir gelişmeyi ve büyümeyi

tesis etmek maksadıyla birçok fonu ajansların kullanımına tahsis etmektedir (Özen, 2006).

İnsan Kaynakları: Kalkınma ajanslarındaki insan kaynakları politikasında esnek istihdam ilkesi benimsenmiştir. Ajanslar personel belirleme ve seçmede kamu kurumlarına nazaran daha özerktir. Ajanslar sözleşmeli personel istihdamı yapmakta ve performansa dayalı bir değerlendirme sistemini uygulamaktadır. Ajanslarda genellikle uzman, denetim ve destek personeli ayrımı söz konusudur. Personel sayıları ajansın büyüklüğüne ve işlerin niteliğine göre farklılık gösterebilmektedir (Güneşer Demirci, 2005: 73).

3. KALKINMA AJANSLARININ İDARİ ÖRGÜTLENMESİNİN İKTİSADİ GELİŞMEYE VE BÜYÜMEYE KATKISI: TÜRKİYE PRATIĞI

Türkiye, AB'ne aday ülke olarak kabul edildiği Aralık 1999 Helsinki Zirvesinde ilk kez kalkınma ajanslarıyla tanışmıştır. Kalkınma ajanslarının Türkiye'nin gündemine oturması ise Avrupa Birliği'nin Türkiye'nin tam üyelik stratejisini tek taraflı olarak belirlediği "Katılım Ortaklığı Belgesi" ile başlamaktadır. Helsinki Zirvesini müteakip Avrupa Komisyonu tarafından hazırlanan Katılım Ortaklığı Belgesi, Türkiye'de kalkınma ajanslarının kurulması noktasındaki yasal düzenlemelerin yapılması sürecini başlatmıştır. 8 Kasım 2000 tarihinde açıklanan katılım ortaklığı belgesinde Türkiye Cumhuriyeti'nin kısa ve orta vadede atması gereken adımlar, tek taraflı olarak AB tarafından belirlenmiştir. Türkiye'de kalkınma ajanslarının kurulmasının zeminini hazırlayan ve katılım ortaklığı belgesinde kısa ve orta vadeli hedefler içinde yer alan hususlar şu şekilde belirtilebilir (Devlet Planlama Teşkilatı-DPT, 2003: 14-21):

İstatistik;

- İstatistik alanında, AB standartlarıyla uyumlu yeni bir kanunun kabul edilmesi.
- Temel sınıflandırmaların (NACE, CPA, PRODCOM vb.), Türk istatistik sistemindeki tüm kamu kuruluşları tarafından kabul edilmesi.
- İlgili İstatistik Birimlerinin (KAU, LKAU vb.) tamamıyla kabul edilmesi.
- ESA 95'in uygulanması amacıyla, Millî Muhasebe Metodolojisinin yenilenmesi.
- Özellikle demografik istatistikler ve iş gücü anketi istatistikleri, bölgesel istatistikler, ticari işletme istatistikleri (Ticaret Sicili dâhil) ve tarım ista-

tistikleri alanlarında istatistiklerin geliştirilmesine yönelik stratejinin güçlendirilmesi.

Bölgesel Politika ve Yapısal Araçların Koordinasyonu

- Ulusal Kalkınma Planı ve NUTS 2 düzeyinde bölgesel kalkınma planları hazırlanması suretiyle, bölgesel farklılıkları azaltmayı amaçlayan bir ulusal ekonomik ve sosyal uyum politikasının geliştirilmesi.
- Bu başlık altındaki müktesebatın uygulanmasını kolaylaştıracak yasal çerçevenin kabul edilmesi.
- Bölgelere yönelik kamu yatırımlarına ilişkin öncelik kriterlerini ortaya koyan çok yıllık bütçeleme usullerinin oluşturulması.
- Bölgesel kalkınmayı yürütecek idari yapıların güçlendirilmesi.
- Bölgesel kalkınma planlarını uygulamak üzere, NUTS 2 düzeyinde bölge birimlerinin kurulması.

Katılım Ortaklığı Belgesinin kabul edilmesini müteakip dönemde kalkınma ajanslarının kurulması sürecinin temel yapı taşları ise şunlar olmuştur:

- 4720 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile AB'nin benimsediği istatistikî bölge birimleri sınıflandırması kabul edilerek AB (NUTS) sistemine geçilmiştir. İlgili kararın birinci maddesinde NUTS sistemine geçilmesinin gerekçeleri verilmektedir: "Bölgesel istatistiklerin toplanması, geliştirilmesi, bölgelerin sosyo-ekonomik analizlerinin yapılması, bölgesel politikaların çerçevesinin belirlenmesi ve Avrupa Birliği Bölgesel İstatistik Sistemine uygun karşılaştırılabilir istatistikî veri tabanı oluşturulması amacıyla ülke çapında İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflandırması tanımlanmıştır (146)".
- AB'nin katılım öncesi mali yardım programından istifade edebilmek için kalkınma ajanslarının kurulması öngörülmüştür.
- 31 Mayıs 2005 tarihli ve 25381 sayılı Mükerrer Resmî Gazete'de yayımlanan "Orta Vadeli Program (2006-2008)"ın Bölgesel Gelişme ve Bölgesel Gelişmişlik Farklılıklarının Azaltılması başlığı altında "Kalkınma ajansları başta olmak üzere yerel düzeyde kurumsal yapısal oluşturulacak, mevcut yapıların kapasitesi geliştirilecek, merkezi ve yerel kurumlar arasındaki iş bölümü etkinleştirilecektir"(147) hükmüne yer verilmiştir.
- Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun" 25.01.2006 tarihinde kabul edilmiş ve Türkiye AB eksenli bölgesel kalkınma politikalarında yeni bir döneme girmiştir.

Özetle, AB'ye uyum süreci çerçevesinde kalkınma ajanslarının kurulması ile ilgili ilk kerte de temel üç gelişme yaşanmıştır. Bunlar, bölgelerin sosyo-ekonomik analizlerinin yapılması, bölgesel politikaların belirlenmesi ve NUTS sistemine geçilmesi olarak belirtilebilir. Bu gelişmelerden sonra ise kalkınma ajanslarının kurulması ile ilgili yasal zemin hazırlanmaya başlanmış ve bir çerçeve yasa olarak nitelendirilebileceğimiz 5449 sayılı Kanun yürürlüğe girmiştir. Fakat bu yasanın çıkması ile kalkınma ajansları kurulmuş değildir. Bunun için ayrı bir Bakanlar Kurulu Kararına ihtiyaç duyulmuştur. Bu kapsamda pilot bölge olarak seçilen İzmir, Adana ve Mersin illerinde kalkınma ajansları kurulmasına dair karar alınarak, Türkiye'nin ilk kalkınma ajanslarının kurulması süreci tamamlanmıştır. Bu kararı müteakip olarak kalkınma ajanslarının çalışma usul ve esasları ile ilgili yönetmelik ve kalkınma ajansları personel yönetmeliği Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.

Süreç içerisinde tüm Düzey 2 bölgelerinde olmak üzere toplam 81 ili içine alan 26 Kalkınma Ajansı kurulmuştur. Ajanslar bir dönem Devlet Planlama Teşkilatına bağlı iken, bu kurumun kapatılması sonucunda kurulan Kalkınma Bakanlığı'yla ilişkilendirilmiştir. Cumhurbaşkanlığı Hükûmet Sistemi kapsamında gerçekleştirilen Anayasa değişikliği sonrasında ise Kalkınma Bakanlığı da kapatılmış olup, Kalkınma Ajansları Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı ile ilişkilendirilmiştir.

Gelinen noktada Kalkınma Ajanslarının görevleri 15.7.2018 tarih ve 4 no'lu Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile yeniden düzenlenmiştir.

Bu görevler ayrıntılı olarak incelendiğinde Kalkınma Ajanslarının, kamu kurumları, sivil toplum kuruluşları ve özel sektör arasındaki iş birliğinin geliştirilmesi ve yerel kaynakların yerinde ve etkin kullanımını sağlamak amacıyla bölgedeki kamu ve sivil toplum kuruluşlarına mali ve teknik destek vermeye ve bu kapsamda da eğitim, program ve proje hazırlanmasına katkı ve danışmanlık sağlama gibi alanlara yöneldiği görülmektedir. Ajanslar planlama ve teşvik mekanizmaları ile yerel potansiyeli harekete geçirmeye gayret etmekte, bölgesel gelişmeyi hızlandırmaya, bunun sürdürülebilirliğini mümkün kılmaya ve bölgelerarası ve/veya bölge içi gelişmişlik farklarını azaltmaya odaklanmıştır.

Türkiye'de yaklaşık 18 yıla uzanan bir uygulama deneyimi bulunan kalkınma ajansları, üst politika belgeleri ile temel politika metinlerinde yer alan bölgesel ve yerel kalkınma, gelişme ve ekonomik büyümeye müteallik hedefleri gerçekleştirmek için düzenli faaliyetler yürütmektedir.

Bu kapsamda kalkınma ajanslarının koordinasyonunda, bölge dinamiklerinin ve aktörlerinin bir araya gelmesi ile 26 Bölge Planı hazırlanmış ve uygulamaya konulmuştur. Bu planlarla ilişkili olarak da 72 sonuç odaklı program hazırlanmıştır.

Kalkınma ajanslarının mevcut yapılanmasında bölgesel ve yerel kalkınmaya-gelişmeye ve bu bağlamda bölgelerin iktisadi büyüme potansiyelinin güçlendirilmesine olan katkılarının boyutlarını şu başlıklar kapsamında inceleyebiliriz: Analitik çalışmalar, mali ve teknik destekler, yatırım destek ve tanıtım faaliyetleri ile diğer faaliyetler (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı: Kalkınma Ajansları 2019 Yılı Genel Faaliyet Raporu).

Ajansların bölgesel ve yerel kalkınma için attıkları ilk adım analitik çalışmalardır. Bu kapsamda bölgedeki kaynakların, imkânların ve potansiyelin belirlenmesi, iktisadi, toplumsal ve kültürel gelişmenin yükseltilmesi ile bölgenin rekabetçi gücünü ortaya çıkartmak amacıyla planlama, bilimsel araştırma ve inceleme çalışmaları yürütülmektedir. Bu çalışmalar hazırlanacak politika, plan ve strateji belgeleri için gerek duyulan bilgi ve dataların teminini kolaylaştırmaktadır. Kuruluşlarından bu yana birçok konuda analiz ve inceleme çalışmaları yürütülmekle birlikte sadece 2019 senesinde kalkınma ajanslarının yaptığı bu çalışmaların sayısı 300'dür.

Kalkınma ajanslarının en önemli faaliyetlerinden bir diğeri mali ve teknik desteklerdir. Bu destekler, hazırlanan bölge planları ve sonuç odaklı programlar kapsamında uygulanmaktadır. Bu desteğin mali kısmı; doğrudan finansman, fizibilite ve güdümlü proje destekleri ile faiz ve faizsiz kredi desteği şeklinde yapılmaktadır. Teknik kısmı ise kurumsal kapasite yaratma ve güçlendirme amacıyla eğitim, danışmanlık ve lobi aksiyonlarıyla uzman/danışman temini şeklinde gerçekleşmektedir. Hedef kitle, tüzel kişiler, yerel yönetimler, kamu kurum ve kuruluşları, KOBİ'ler ve sivil toplum örgütleridir.

Sadece 2019 senesinde 1.996 projeye kalkınma ajansları tarafından toplam 745 milyon TL tutarında mali ve teknik destek sağlanmıştır. Bölgesel ve yerel aktörlere verilen mali ve teknik desteklerin yanı sıra bu programlar için hazırlanacak projelerin kalitesini artırmak maksadıyla da bilgilendirme ve eğitim faaliyetleri yürütülmektedir. Yine 2019 yılında ajanslar tarafından bu maksatla yapılan bilgilendirme faaliyetlerine katılan katılımcı sayısı yaklaşık 15 bindir (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı: Kalkınma Ajansları 2019 Yılı Genel Faaliyet Raporu).

Mali ve teknik destekler kapsamında kalkınma ajansları, bölgenin iktisadi kalkınmasına ve rekabet gücünün artırılmasına yönelik uygulamaya alınacak

projelere fizibilite desteği de sağlamaktadır. 2019 senesinde 26 kalkınma ajansından 22'si bu kapsamda farklı bölgesel ve yerel aktörlere fizibilite desteği vermiştir. Bu desteklerin 2019 yılındaki büyüklüğü yaklaşık 20 milyon TL tutarındadır.

Yerel aktörlerin yatırım ve proje fikirlerinin kalkınma ajansının kurumsal yapısı içindeki unsurlarla birlikte geliştirildiği ve projelerin olgunlaştırılması aşamasında ajansın önemli katkılarının bulunduğu bir diğer destek alt kırılımı ise güdümlü projelerdir. Kalkınma ajanslarının 2019 senesinde uyguladığı bu projelerin toplam bütçesi yaklaşık 110 Milyon TL'dir.

Ajanslar tarafından uygulanan destek mekanizmalarından bir diğeri teknik destek programlarıdır. Bu programın temel hedefi bölgedeki-yereldeki kurumsal kapasite eksikliğini en az seviyeye çekmek, yerel aktörlerin ve yatırımcıların proje yapabilme kapasitelerini ve gücünü artırmaktır. 2018 yılında bu kapsamda gerçekleşen destek tutarı yaklaşık 12 milyon TL'dir. Yapılan bu destekler kapsamında eğitimler, program ve proje hazırlama kapasitesini yükseltme, geçici uzman desteği, danışmanlık, lobi faaliyetleri ile uluslararası ilişkilere destek verme aksiyonları yer almaktadır.

Kalkınma ajanslarının bölgeye ve faaliyet alanında yer alan illere yatırımcı çekmek amacıyla sunduğu bir diğer önemli hizmet "yatırım destek ofisleri"dir. Yatırım destek ofisleri, bölgeye yapılacak yatırımların idari prosedürlerinin hızlı bir şekilde gerçekleşmesine katkı sağlamakta, yatırımcılara danışmanlık hizmeti sunmakta, bölgenin cazibe noktalarının tanıtımını gerçekleştirmekte ve adeta bir lobi faaliyeti yürütmektedir. Tüm bu hizmetler, potansiyel ve aday yatırımcılara ücretsiz bir şekilde yapılmaktadır. 2019 senesinde bu ofislerce 26 düzey 2 bölgesine 1,5 milyar TL yatırım yapılması ve yaklaşık 15 bin istihdam sağlanması planlanmıştır.

Kalkınma ajansları kuruluşlarından 2018 yılına kadar olan dönemde 9.918 projeye 2,5 Milyar TL mali destek, 101 güdümlü projeye 263 Milyon TL mali destek, 1.876 proje için 90 Milyon TL fizibilite desteği ve 7.416 proje için 111 milyon TL teknik destek sağlanmıştır (2018 Yılı Kalkınma Ajansları Genel Denetim Raporu, Sayıştay Başkanlığı, Ekim 2019).

Kalkınma ajanslarının faaliyetlerine başladıkları dönemden 2019 yılına kadar geçen sürede bütçe gerçekleştirmelerinin %61'i proje ve faaliyet destekleme giderlerinden oluşmuştur. Ajansların diğer asli fonksiyonları olan plan, program ve proje hizmetleri, izleme değerlendirme ve koordinasyon hizmetleri, araştırma ve geliştirme hizmetleri ile tanıtım ve eğitim hizmetlerinin ağırlı-

ğı sadece %8,3'tür. Ajanslar tarafından harcanan toplam kaynakların yaklaşık üçte biri ise genel yönetim hizmetleri için kullanılmıştır (2018 Yılı Kalkınma Ajansları Genel Denetim Raporu, Sayıştay Başkanlığı, Ekim 2019).

Genel olarak değerlendirildiğinde kalkınma ajanslarının plan ve program, izleme-değerlendirme ve koordinasyon ile araştırma ve geliştirme hizmetlerine olması gerekenden daha az odaklandığı ve bu kapsamda oldukça düşük bir harcama yaptığı görülmektedir. Ajanslar imkânlarının büyük bir bölümünü projelere mali destek vermeye ve kurumsal giderlerini karşılamaya ayırmıştır. Bu itibarla ajansların bölge gelişimi ve kalkınmasında tipik bir fonlama aracı olarak misyon yüklediği ifade edilebilir.

Ancak şu unutulmamalıdır ki, doğru bir planlama ve programlama süreci olmaksızın, etkin bir araştırma-geliştirme hizmetleri sunulmaksızın ve sağlıklı bir izleme-değerlendirme prosesleri uygulanmaksızın verilen mali ve teknik desteklerin bölge kalkınmasına etkileri sınırlı düzeyde kalacaktır. Kalkınma ajanslarıyla hedeflenen üretim, yatırım ve istihdam artışları ve nihayetinde bölgesel kalkınma ve gelişme ile iktisadi büyümeye katkıları da beklenenin altında gerçekleşecektir.

Kalkınma ajanslarının Türkiye pratiğinde amaç ve hedeflerinin gerçekleşme düzeyleri uzun erimli dataaların analizi ile mümkündür.

Bölgesel Gelişme Ulusal Stratejisi (2014-2023) belgesinde Türkiye'deki Düzey 2 bölgeleri gelir düzeyleri açısından 4 kategoride tanımlanmıştır. Buna göre kişi başına düşen gayrisafi katma değer, Türkiye ortalaması üzerinde olan bölgeler "Yüksek Gelirli", altında ancak %75'inin üzerinde olan bölgeler "Orta-Yüksek Gelirli", %75'inin altında ve %50'sinin üstünde olan bölgeler "Orta-Düşük Gelirli" ve %50'sinden düşük bölgeler de "Düşük Gelirli" olarak sınıflandırılmıştır. Buna göre 2011 yılında Yüksek Gelirli 7, Orta Yüksek Gelirli 7, Orta Düşük Gelirli 8 ve Düşük Gelirli 4 bölge söz konusudur.

Benzer bir çalışma kişi başına düşen millî gelir üzerinden 2004 ve 2020 yıllarını kıyaslayarak yapıldığında 2004 yılında Yüksek Gelirli 7, Orta Yüksek Gelirli 6, Orta Düşük Gelirli 9 ve Düşük Gelirli 4 bölge bulunmaktadır. 2020 senesinde ise gerçekleşmeler şu şekildedir: Yüksek Gelirli 6, Orta Yüksek Gelirli 8, Orta Düşük Gelirli 9 ve Düşük Gelirli 3 bölge.

Tablo 1'de sunulan sonuçlar ışığında aradan geçen 16 yılda bölgesel gelir farklılıklarında arzu edilen tabloya kavuşamadığı aksine yüksek gelirli bölge sayısında bir azalma yaşandığı tespit edilmektedir. Söz konusu dönemde gelir grubu atlayan sadece iki bölge bulunmaktadır: TR52 Konya-Karaman (orta

düşükten, orta yüksek gelir grubuna) ve TRC3 Mardin-Batman-Şırnak (düşükten, orta düşük gelir grubuna). Tablo 1'deki veriler incelendiğinde 2004 yılında en yüksek kişi başına düşen gelir seviyesine sahip bölge ile en düşük seviyedeki bölge arasındaki gelir farkının 2020 senesinde daha da açıldığı görülmektedir. Söz konusu fark 2004 yılında 8.194 dolar iken 2020 yılında 10.582 dolar düzeyine yükselmiştir. Ayrıca benzer bir durum tüm gelir grupları itibarıyla da gerçekleşmiştir. Yüksek gelir grubunun kendi içindeki gelir farklılığı (dolar cinsinden) 3.285'den 4.529'a; orta yüksek gelir grubunda 1.388'den 1.563'e; orta düşük gelir grubunda 1.081'den 1.702'ye ve düşük gelir grubunda 714'den 886'ya çıkmıştır.

Tablo 1. Düzey 2 Bölgeleri İtibarıyla Kişi Başına Düşen Millî Gelir Rakamları ve Gelir Grupları (2004-2020)

Sıra No	2004	KBDG (USD)	2020	KBDG (USD)
1	İstanbul	10332	İstanbul	13914
2	Ankara	8784	Ankara	12130
3	Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova	7718	Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova	11044
4	Tekirdağ, Edirne, Kırklareli	7572	Tekirdağ, Edirne, Kırklareli	10470
5	İzmir	7233	İzmir	9945
6	Bursa, Eskişehir, Bilecik	7127	Bursa, Eskişehir, Bilecik	9385
7	Antalya, Isparta, Burdur	7047	Balıkesir, Çanakkale	8160
8	Aydın, Denizli, Muğla	5919	Manisa, Afyonkarahisar, Kütahya, Uşak	7440
9	Balıkesir, Çanakkale	5528	Aydın, Denizli, Muğla	7259
10	Manisa, Afyonkarahisar, Kütahya, Uşak	4648	Antalya, Isparta, Burdur	7163
11	Adana, Mersin	4611	Konya, Karaman	7084
12	Kastamonu, Çankırı, Sinop	4562	Adana, Mersin	6781
13	Kayseri, Sivas, Yozgat	4531	Kayseri, Sivas, Yozgat	6718
14	Konya, Karaman	4420	Kastamonu, Çankırı, Sinop	6597
15	Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir	4011	Zonguldak, Karabük, Bartın	6238
16	Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane	3905	Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir	6162
17	Zonguldak, Karabük, Bartın	3838	Gaziantep, Adıyaman, Kilis	6026
18	Samsun, Tokat, Çorum, Amasya	3790	Erzurum, Erzincan, Bayburt	5960
19	Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye	3665	Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane	5876
20	Gaziantep, Adıyaman, Kilis	3550	Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli	5545
21	Erzurum, Erzincan, Bayburt	3544	Samsun, Tokat, Çorum, Amasya	5530
22	Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli	3339	Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye	5399
23	Şanlıurfa, Diyarbakır	2852	Mardin, Batman, Şırnak, Siirt	4536
24	Mardin, Batman, Şırnak, Siirt	2542	Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan	4218
25	Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan	2324	Van, Muş, Bitlis, Hakkâri	3686
26	Van, Muş, Bitlis, Hakkâri	2138	Şanlıurfa, Diyarbakır	3332

Kaynak: TÜİK, İl Bazında Gayrisafi Yurt İçi Hasıla, 2020 verilerinden derlenerek yazar tarafından hesaplanmış ve oluşturulmuştur.

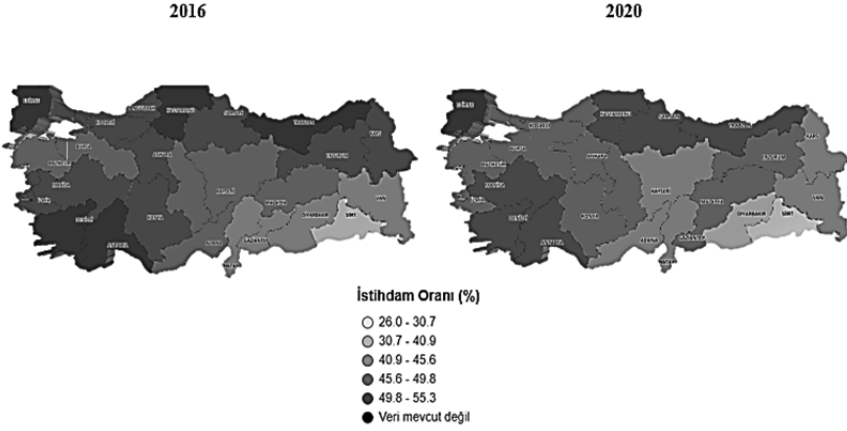
Tablo 2’de kalkınma ajanslarının sorumlu oldukları bölgeler itibarıyla Gayrisafi Yurt İçi Hasılanın dönem başından (2004) ve dönem sonuna (2020) kadarki süreç içindeki artış oranları yer almaktadır. Buradaki artış oranlarının dağılımının mevcut bölgeler arası gelir farklılıklarını azaltıcı bir şekilde gerçekleşmediği açık bir biçimde görülmektedir: Yüksek gelir ve orta yüksek gelir grubundaki artış oranı ortalaması 4,65 düzeyinde iken orta düşük ve düşük gelir grubundaki artış oranı bu düzeyin sadece 0,1 puan üzerinde gerçekleşmiştir (4,75). Dolayısıyla düzey 2 bölgeleri arasında yer alan gelir farklılıklarının kapatılması da gelinen aşamada mümkün olamamıştır.

Tablo 2. Düzey 2 Bölgeleri İtibarıyla GSYH Artış Oranı (2004-2020)

Düzey 2 Bölgeleri		2004-2020 Ortalaması
TR	Türkiye	4.8
TR10	İstanbul	5.1
TR21	Tekirdağ, Edirne, Kırklareli	5.1
TR22	Balıkesir, Çanakkale	4.4
TR31	İzmir	4.5
TR32	Aydın, Denizli, Muğla	3.9
TR33	Manisa, Afyonkarahisar, Kütahya, Uşak	4.6
TR41	Bursa, Eskişehir, Bilecik	4.6
TR42	Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova	5.6
TR51	Ankara	5.3
TR52	Konya, Karaman	5.4
TR61	Antalya, Isparta, Burdur	3.8
TR62	Adana, Mersin	4.8
TR63	Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye	4.3
TR71	Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir	4.5
TR72	Kayseri, Sivas, Yozgat	4.1
TR81	Zonguldak, Karabük, Bartın	3.4
TR82	Kastamonu, Çankırı, Sinop	4.0
TR83	Samsun, Tokat, Çorum, Amasya	3.8
TR90	Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane	4.4
TRA1	Erzurum, Erzincan, Bayburt	4.3
TRA2	Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan	4.9
TRB1	Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli	4.9
TRB2	Van, Muş, Bitlis, Hakkari	5.5
TRC1	Gaziantep, Adıyaman, Kilis	6.5
TRC2	Şanlıurfa, Diyarbakır	4.3
TRC3	Mardin, Batman, Şırnak, Siirt	6.3

Kaynak: TÜİK, İl Bazında Gayrisafi Yurt İçi Hasıla, 2020 verilerinden derlenerek yazar tarafından hesaplanmış ve oluşturulmuştur.

Düzey 2 bölgelerinin 2016 yılı ile 2020 yılı istihdam oranlarının sıcaklık haritası üzerinde karşılaştırmalı olarak yer aldığı Şekil 1’de istihdam oranlarının 2020 yılında 2016 senesine kıyasla azaldığı görülmektedir.

Şekil 1. Düzey 2 Bölgeleri İtibarıyla İstihdam Oranı Sıcaklık Haritası (2016-2020)

Kaynak: TÜİK – Coğrafi İstatistik Portalı, <https://cip.tuik.gov.tr>, Erişim Tarihi: 02.01.2022.

Tablo 3'de ise 2014-2020 dönemi istihdam oranlarının yüzde değerleri kalkınma ajanslarının faaliyet gösterdikleri bölgeler itibarıyla görülmektedir.

Tablo 3. Düzey 2 Bölgeleri İtibarıyla İstihdam Oranları (2014-2020)

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
TR10 İstanbul	46.4	47.4	48.7	49.4	50.2	48.9	44.8
TR21 Tekirdağ, Edirne, Kırklareli	52	53.2	53.5	54.2	55.3	53	50.9
TR22 Balıkesir, Çanakkale	45.3	44.6	45.3	46.8	46.3	44.3	44
TR31 İzmir	46.1	45.4	47.6	47.5	48.5	47.2	42.9
TR32 Aydın, Denizli, Muğla	50	50.3	50.3	51.5	53	51.2	46.2
TR33 Manisa, Afyonkarahisar, Kütahya, Uşak	50.3	50.4	49.8	49.7	50.3	47.6	46.4
TR41 Bursa, Eskişehir, Bilecik	46.3	46.4	45.5	46.7	48.2	45.5	44.5
TR42 Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova	49.8	49.9	54	54.4	53.7	49.3	47.2
TR51 Ankara	45.6	46.4	47.2	47.5	47.2	45.3	42.8
TR52 Konya, Karaman	46.4	47.8	46.9	47.3	47.7	46.9	44.7
TR61 Antalya, Isparta, Burdur	51.4	50.2	50.1	49.7	50.3	49.2	47
TR62 Adana, Mersin	43.9	45.6	44.8	44.6	44.5	43.6	40.6
TR63 Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye	36.7	35.8	39.4	42.4	42.4	39.2	37.5
TR71 Kırkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir	44.7	46.5	45.6	44.9	45.9	44.5	41.9
TR72 Kayseri, Sivas, Yozgat	43.3	44.2	45.4	43.5	41.6	40.6	39.2
TR81 Zonguldak, Karabük, Bartın	49.5	48.2	47	46.9	45.9	46.2	42.8
TR82 Kastamonu, Çankırı, Sinop	49.8	49.9	54	54.4	53.7	49.3	47.2
TR83 Samsun, Tokat, Çorum, Amasya	46.7	47.8	48.1	48.8	51.7	49.4	45.9
TR90 Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane	49.6	51.3	52	52.2	51.3	50.8	48
TRA1 Erzurum, Erzincan, Bayburt	46.7	48	47	46.6	44.6	42.5	42.5
TRA2 Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan	53	52	48.7	47.9	47.6	42.8	39.1
TRB1 Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli	43.2	44.3	44.7	47.9	48.1	46.4	41.7
TRB2 Van, Muş, Bitlis, Hakkari	42	42.6	38.5	41.6	38.2	37.8	36.4
TRC1 Gaziantep, Adıyaman, Kilis	39.7	38.8	38.7	39.8	40.9	40.2	41.6
TRC2 Şanlıurfa, Diyarbakır	35	36.1	37.4	41.4	38.9	35.7	30.7
TRC3 Mardin, Batman, Şırnak, Siirt	28.2	28.7	28	28.2	30.5	30	26

Kaynak: TÜİK, İl Bazında İstihdam Oranları, 2020 verilerinden derlenerek yazar tarafından hesaplanmış ve oluşturulmuştur.

2014-2020 dönemi dikkate alındığında dönem başından dönem sonuna istihdam oranlarında sadece iki bölgede sınırlı bir artış yaşanmıştır: TR63 Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye ve TRC1 Gaziantep, Adıyaman, Kilis bölgeleri. Diğer 24 düzey 2 bölgesinde istihdam oranları 2014 yılına kıyasla azalma göstermektedir.

Dönem içinde istihdam artışlarının yaşandığı yıllar olmakla birlikte kümülatif olarak, kalkınma ajanslarının yoğun bir şekilde faaliyet gösterdiği ve ciddi mali kaynaklar-fonlar harcadığı da düşünüldüğünde, bölgesel gelişmişlik ve gelir farklılıklarını azaltıcı yönde etki yapacak bir istihdam artışının gerçekleşmediği açık bir biçimde görülmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bölgesel gelişmişlik ve gelir farklılıklarıyla mücadelede kurumsal bir araç olarak görülen kalkınma ajanslarının iktisadi geri planında post-fordist yaklaşım vardır. Üretim ve teknolojide esnekliğin ön planda olduğu bu yaklaşım, kalkınma ajansları pratiğinde küçük ve orta büyüklükteki işletmeler üzerinden hayata geçmektedir. Ancak, bu işletmelerin esasen güçlü ve yüksek bir üretim kapasitesine sahip olmadıkları, istihdam potansiyelinin de yüksek olmadığı, ileri teknolojiyi kullanmadıkları ve sıklıkla emek-yoğun bir üretim özelliği gösterdikleri yönünde eleştiriler yapılmıştır.

Kalkınma ajanslarının ülke uygulamalarına bakıldığında, bu organizasyonların geçmişi 1930'lu yıllara kadar uzanmaktadır. İlk ortaya çıkışı Amerika Birleşik Devletleri'ndeki TVA uygulaması olup, kalkınma ajanslarının günümüzdeki pratiğini ise daha çok Avrupa'da görmek mümkündür. Avrupa'nın birçok ülkesinde özellikle son otuz yılda sayıca oldukça fazla kalkınma ajansları kurulmuştur. Ajansların daha çok bölgesel dengesizlikleri gidermek, homojen bir kalkınma atmosferi yaratmak, yatırım hacmini arttırmak, yerel dinamiklerin gücünü pekiştirmek ve birtakım kamu hizmetlerinin görülmesini gerçekleştirmek amacına dönük olarak faaliyette buldukları ifade edilebilir.

Kalkınma ajanslarının uygulandığı ülkelerin bir kısmında gelişmişlik farklılıklarının kapatılması amacına ulaşamadığı, aksine bölgelerarası gelir dağılımı uçurumunu daha da derinleştirdiği görülebilmektedir.

Çalışmada Türkiye örneği üzerinden kalkınma ajanslarının bölgesel gelişme ve iktisadi büyüme açısından 18 yıllık performansı başlangıç düzeyinde test edilmeye çalışılmıştır.

Analiz sonucunda ulaşılan sonuç, 26 düzey 2 bölgesinde faaliyet gösteren kalkınma ajanslarının 2004 yılından 2020 yılına uzanan dönem içerisinde özellikle kişi başına düşen millî gelir, gayrisafi yurt içi hasıla ve istihdam oranları parametreleri itibarıyla bölgelerarası dengesizliği kapatmada etkili olmadığı yönündedir. Analize esas dönemde bölgelerin içinde yer aldığı gelir gruplarında dikkate değer bir değişim yaşanmamış, istihdam oranlarında da istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönde bir ilerleme kaydedilememiştir. Çok büyük tutarlarda kamusal kaynak harcayan ajansların, bölgesel gelişme ve iktisadi büyüme noktasındaki katma değeri oldukça sınırlı kalmıştır.

Bu noktada “*kalkınma ajanslarının homojen bir biçimde bütün bölgelerde kurulmaması*” şeklindeki argümanların Türkiye pratiği için büyük oranda geçerli olduğu sonucuna da ulaşıldığı görülmektedir. Bölgesel gelişmişlik kategorilerine göre farklı özelliklerde ve yine farklı yapılanmalara sahip ajanslar hayata geçirilmelidir. Dahası yüksek gelir grubunda yer alan ve bölgesel olarak görece daha gelişmiş alanlarda kalkınma ajansları kurma stratejisinden vazgeçilerek, buraya aktarılacak kaynaklar daha az gelişmiş bölgelere kanalize edilebilir.

Bir diğer husus ise kalkınma ajanslarının asli fonksiyonlarına yönelik çalışmalarla ağırlık vermesi gerektiği ile ilgilidir. Sadece proje fonlayan bir organizasyonel yapının, analitik, bilimsel ve planlamacı bir anlayışa muhtaç olan bölgesel kalkınma ve gelişme olgusu karşısında yetersiz kalması çok doğal bir neticedir. Bu bağlamda ajansların aksiyon süreçlerine öncelikle planlama ve analiz süreçleriyle başlaması, kurumsal yapısını da bunu gerçekleştirmeye yönelik olarak yeniden kurgulaması kritik bir karar olacaktır.

Son söz olarak, Türkiye'nin ihtiyacı olan, fiziksel planlama ile desteklenen ulusal ölçekte ve bütün bölgeleri kapsayıcı bir sanayileşme planıdır. Bu sanayileşme planı ise tüm bölgelere eşit olan bir yaklaşımla değil, tüm bölgelere dengeli bakan bir anlayışla uygulanmalıdır. Türkiye'nin ve diğer birçok az gelişmiş ve/veya gelişmekte olan ülkenin en önemli sorunu olan gelirin adaletli dağıtılamaması ve bu nedenle ortaya çıkan bölgelerarası gelişmişlik farklılıkları, bölgeler arasında kurulacak olan entegre üretim sistemleri ile önlenilecektir. Birbirleriyle ilişkili ve tamamlayıcı bu sistemin ise özde rekabete değil, bilimsel bir yaklaşıma, planlamaya ve iş birliğine dayandığı unutulmamalıdır.

KAYNAKLAR

- Aktakas, B.G. vd. (2004). Türkiye İktisat Kongresi Bölgesel Gelişme Stratejileri Tebliğ Metinleri 7 içinde "AB ve OECD Ülkelerinde Bölge Planlaması ve Adana İçin Gelişme Önerisi", DPT Yayınları, Ankara.
- Arslan, K. (2005). Bölgesel Kalkınma Farklılıklarının Giderilmesinde Etkin Bir Araç: Bölgesel Planlama ve Bölgesel Kalkınma Ajansları. İstanbul Ticaret Üniversitesi SBE Dergisi, 4 (7), 275-294.
- Ataay, F. (2005). "BKA Tasarımının 'Kalkınma' Anlayışı Üzerine", Bölgesel Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir? içinde, Menaf Turan (Ed.), Paragraf Yayınevi, Ankara.
- Avaner, T. (2005). "BKA Siyasal Rejim Sorunu Yaratır mı?" Bölgesel Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir? içinde, Menaf Turan (Ed.), Paragraf Yayınevi, Ankara.
- Demirtaş, E. (2004). Türkiye İktisat Kongresi Bölgesel Gelişme Stratejileri Tebliğ Metinleri 7 içinde "Bilgi Çağının Kalkınma Modeli: Yerel-Bölgesel Kalkınma ve Bölge Kalkınma Kurumları", DPT Yayınları, Ankara.
- Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), (2000). "Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu".
- Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), (2003). "Türkiye İçin Katılım Ortaklığı Belgesi (14 Nisan 2003 Tarihinde AB Konseyi Tarafından Kabul Edilen Nihai Metin)" DPT Avrupa Birliği İle İlişkiler Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Dura, Y. C. (2007). Dünya Uygulamaları Bağlamında Kalkınma Ajanslarının Yapısal Analizi. Türk İdare Dergisi, 455, 141-171.
- Eraydın, A. (2004). Kentsel Ekonomik Araştırmalar Sempozyumu Cilt 1 içinde, "Bölgesel Kalkınma Kavram, Kuram ve Politikalarında Yaşanan Değişimler", DPT Yayınları, Ankara.
- Güneşer Demirci, A. (2005). "Farklı Ülkelerde Bölge Kalkınma Ajansları", Bölgesel Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir? içinde, Menaf Turan (Ed.), Paragraf Yayınevi, Ankara.
- Halkier, H., Damborg, C. and Danson, M. (1998). "Regional Development Agencies in The New Europe" in Regional Development Agencies in Europe, Jessica Kingsley, London.
- Özdemir, E. (2006). "Kalkınma Ajanslarına ve 5449 No'lu Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanuna İlişkin Bilgi Notu", TOBB, Avrupa Birliği Müdürlüğü, Ankara.
- Özen, P. "Bölge Kalkınma Ajansları", İnternet Adresi: <http://www.tepav.org.tr/tur/admin/dosyabul/upload/bolgeselkalkinmabilginotu.pdf>. (28.12.2021)
- Poroy, H. (2004). Türkiye İktisat Kongresi Bölgesel Gelişme Stratejileri Tebliğ Metinleri 7 içinde "Bölgesel Gelişme Stratejileri Çerçevesinde Yeşilirmak Havza Gelişim Projesi", DPT Yayınları, Ankara.
- Roberts, P.W. and Lloyd M.G. (2000). Regional Development Agencies in England: New Strategic Regional Planning Issues?. Regional Studies, 34 (1), 75-79.
- Salvador, R., Julião, R. P. and Ferreira, J. (2000). "Regional Development Agencies in Portugal", 40 th Congress of the European Regional Science Association Barcelona.
- Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (2019). Kalkınma Ajansları 2019 Yılı Genel Faaliyet Raporu
- Sarıca, İ. (2001). Türkiye'de Bölgesel Gelişme Politikaları ve Projeleri. Akdeniz İİBF Dergisi, (1), 154-204.
- Sayıştay Başkanlığı (2019). 2018 Yılı Kalkınma Ajansları Genel Denetim Raporu
- TÜİK - Coğrafi İstatistik Portalı, <https://cip.tuik.gov.tr>, Erişim Tarihi: 02.01.2022
- TÜİK - İl Bazında Gayrisafi Yurt İçi Hasıla, <https://tuik.gov.tr>, Erişim Tarihi: 02.01.2022
- TÜİK - İl Bazında İstihdam Oranları, <https://tuik.gov.tr>, Erişim Tarihi: 02.01.2022
- United States Government - <https://www.usa.gov/federal-agencies/tennessee-valley-authority>, Erişim Tarihi: 15.01.2022.